

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ
МАШИНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ:
СКЛАДНИКИ УСПІШНОГО РОЗВИТКУ (1860-ті – 1910-ті рр.)**

Чернікова Н. С.

ВСТУП

Модернізаційні процеси в аграрному секторі економіки, що відбувалися на українських землях пореформеної доби, атрибутивно супроводжувалися індустріалізацією провідних галузей сільського господарства. Господарська специфіка південноукраїнського регіону, де ще донедавна домінувало тваринництво (зокрема, мериносове вівчарство, що мало виключно підприємницьке спрямування), полягала у посиленому розорюванні цілинних земель та збільшенні посівів пшениці та ячменю на експорт¹. «Почалось азартне пшеничне господарство, що засипало в перші роки заповзятливих людей золотом», – писав О. Ярошко². Становленню та консолідації місцевого підприємницького прошарку із представників різних соціальних категорій сприяла наявність спільної мети, що полягала насамперед в отриманні високих прибутків за рахунок розорювання та засівання максимально можливих земельних площ, тобто господарюванні за формулою «не в якості справа, а в кількості»³.

Інтенсивний розвиток зернового виробництва експортного спрямування при збереженні екстенсивної системи землеробства у південноукраїнському регіоні потребував залучення покращених знарядь праці та машинізації господарювання. Формування усталеного попиту серед місцевих господарів у свою чергу спонукало підприємців до посередницької торгівлі закордонною технікою, а згодом – до налагодження власного виробництва землеробських знарядь та машин. Відповідно, розвиток торговельного хліборобства у свою слугував сприятливим

¹ Шаховской Н. В. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. М.: Тип. И.Д. Сытина, 1896. С. 12–13.

² Ярошко А. А. Рабочий вопрос на Юге: Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и К^о, 1894. С. 3.

³ Ibid. С. 4–5.

підґрунтям для становлення сільськогосподарського машинобудування окремої та перспективної галузі. Тим не менше, на шляху до набуття південноукраїнським регіоном статусу провідного виробника землеробської техніки, місцевим підприємцям довелося стикнутися з низкою чинників, що здійснювали вплив на характер та напрями розвитку галузі, означили її специфіку та питому вагу у господарському розвитку регіону, російському сільськогосподарському машинобудуванні в цілому. На особливу увагу заслуговує при цьому з'ясування проблеми конкурентоспроможності місцевих підприємців із закордонними виробниками та збереження провідних позицій на внутрішньому ринку півдня України.

1. Соціально-економічні чинники формування галузі в південноукраїнському регіоні

Капіталізація сільськогосподарського виробництва, що охопила землеробські господарства вже у перші пореформені роки, атрибутивно супроводжувалася подальшим розширенням товарного виробництва. На півдні України підприємницьке землеробство зернового спрямування невпинно зростало та вирізнялося екстенсивним характером та інтенсивним поповненням контингенту сільських підприємців вихідцями із селян. Відтак, високих темпів сільськогосподарського освоєння земельних угідь на півдні України можливо було досягти та підтримувати за рахунок машинізації процесів зернового виробництва.

Інтенсифікація процесу господарського упровадження сільськогосподарської техніки відбувалася насамперед через гостру нестачу робочих рук і високу оплату найманої праці⁴. «У південних губерніях, – писав В. Черняєв, – машинобудування розвинулося тільки завдяки нестачі робочих рук і тій гарячці, з якою розорювалися нові землі при надзвичайно екстенсивному характері господарства»⁵.

Південь України вирізнявся більш інтенсивним рівнем упровадження сільськогосподарської техніки порівняно з іншими регіонами. Адже тут попит на робочі руки був стабільно високим, як і заробітна плата найманих працівників. Тому кожен пересічний

⁴ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. С. 234.

⁵ Черняєв В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. Санкт-Петербург: Типография В. Демакова, 1879. С. 4

господар, усвідомлюючи нерентабельність використання найманої праці, намагався її мінімізувати за рахунок придбання машин або принаймні удосконалених знарядь праці, що дозволяли досягти більшої продуктивності. Вже на 1875 р. продавці сільсько-господарської техніки називали селян головними покупцями продукції⁶.

Необхідність мінімізації залучення найманих працівників до зернового виробництва виступало потужним стимулом подальшої механізації процесу, що не втрачав актуальності й на початку ХХ ст. Оплата сезонних робітників на півдні України завжди була досить високою: навіть протягом 1906–1908 рр. середня поденна платня під час збирання урожаю зернових (і це зважаючи на високий рівень машинізації у регіоні) становила не нижче 1 руб. із додатковим забезпеченням харчуванням, у той час як в інших українських губерніях була удвічі нижчою та коливалася у межах 0,51–0,65 руб.⁷. Тож економічна рентабельність заміни ручної праці машинною була очевидною. «Немає селянського двору, де вартість живого і мертвого інвентарю не сягала б 150–200 руб.», – зазначалося у повітових довідниках⁸. В Олександрівському повіті на кожні 100 десятин орної землі припадало по 5 залізних плугів та букерів, 10 залізних борон, 1 жнивварка, 0,1 молотарка, 2,5 віялок, 0,2 сівалки, 4 брочки (гарби), що були досить рівномірно розподілені між різними соціальними категоріями сільських господарів⁹.

Дешевизна селянських знарядь обробітку землі, усталені традиції використання, легкість конструкції та ремонту в домашніх умовах за допомогою ковалів були тими факторами, що сприяли їх використанню в селянських господарствах у перші пореформені роки. Звичайно, якість поліпшених знарядь, що застосовувались у поміщицьких маєтках, була вищою за селянські, однак останні досягли значних успіхів у обсягах їхнього розповсюдження та

⁶ Воронцов В. П. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1892. С. 219.

⁷ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года в г. Екатеринослав / изд. Екатериносл. Губерн. Земства / под общ. ред. А. Ф. Родзевича–Белевича. Екатеринослав: Типо-Цинкография Густава Берса, 1912. Ч. 2. С. 124–125.

⁸ Екатеринославская губерния. Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: Изд-во губернского статистического комитета, 1899. Вып. 1. Ч. 1. С. 111.

⁹ Ibid. Ч.1. С. 110.

використання. За рівнем «машинного озброєння» селянські господарства південноукраїнських губерній займали провідні позиції і серед українських, і серед російських в цілому. На 1910 р. частка поліпшених ґрунтообробних машин тут становила вже 93,2 %, у той час як по усереднений показник по Європейській Росії був майже утричі нижчий – 32,1 %. Кожний дев'ятий сільський господар мав удосконалену сівалку, кожен третій – жниварку, тоді як по 50 губерніях Європейської Росії одна сівалка припадала на 67, а одна жниварка на 25 селянських господарств¹⁰.

Тим не менше, процеси машинізації зернового виробництва у південноукраїнських господарствах вирізнялися високим рівнем інтенсивності, тож упродовж наступних десятиліть розподіл удосконалених знарядь серед різних соціальних категорій сільського населення (особливо залучених до галузі торгівельного зернового виробництва) набував однорідності. За результатами анкетного опитування, проведеного Міністерством землеробства, на 1890-ті рр. рівень використання удосконалених знарядь у поміщицьких господарствах півдня України становив 71–91 %, у селянських – 45–69 %, у той час як усереднені показники по Європейській Росії становили відповідно 42 % і 21 %¹¹.

За питомою вагою орних земель, які оброблялися за допомогою машин, у 1889 р. південні райони Росії перевищували всі інші губернії: за посівами – у 3-4 рази, за збиранням – у 2-3 рази, за обробкою (молотьбою й віянням) – у 1,5 рази¹². Тут використовували машини: для посівів – на 21 % орної землі, під час жнив – на 20%, під час молотьби і віяння – для обробітку 36 % і 45 % сировини¹³. Для порівняння: усереднені відповідні показники по російських губерніях становили 9 %, 3 %, 36 % і 35 %¹⁴.

Отже, бурхливий розвиток товарного зернового виробництва із домінуванням екстенсивної форми землеробства, проблема нестачі

¹⁰ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. С. 241

¹¹ Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. *Аграрный вопрос: сборник статей*. Москва: Издательство «Беседа», 1907. Т. 2. С. 442–628.

¹² Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. С. 240.

¹³ Литощенко Л. Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков: Типография и литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. Вып. 1: О таможенных пошлинах на сельскохозяйственные машины и орудия. С. 89.

¹⁴ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года в г. Екатеринослав. Ч. 2. С. 122.

людського ресурсу у південноукраїнському регіоні сприяли формуванню локального усталеного споживчого попиту, а відтак – гарантованого ринку збуту для виробників сільськогосподарської техніки. Наявність (доступність) сировинного ресурсу при цьому значною мірою означували цінову політику, рівень конкурентоспроможності місцевих підприємців та темпи регіонального розвитку галузі.

Як відомо, до 1860-х рр. осередки сільськогосподарського машинобудування розташовувалися переважно у пограничних західних районах Росії, оскільки заводчики використовували іноземну (європейську) сировину, а готова продукція постачалася переважно до Прибалтики та Польщі. Дорожнеча імпортованого заліза та чавуну становила значну проблему для південноукраїнських підприємців-початківців, адже висока собівартість виготовлених ними знарядь праці фактично зводила нанівець конкурентоспроможність із готовими іноземними аналогами. Частково вони намагалися вирішити проблему за рахунок максимального використання у виробництві дерева у якості матеріалу, закупівлі окремих залізних деталей із подальшим конструюванням готового виробу у власних майстернях тощо. Відомо, що Пітер Лепп вдався навіть до скуповування у місцевого населення побутового металевого приладдя (казанів, каструль тощо)¹⁵. Тож інтенсифікація процесів освоєння залізрудних та вугільних родовищ та розвиток металургії на півдні та сході України, що спостерігалася та активно заохочувалася урядом з 1860-х рр., позитивно вплинули на розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування та значною мірою сприяли переміщенню його осередку до південноукраїнського регіону.

Протягом першого пореформеного десятиліття уряд, дослухаючись до численних клопотань заводчиків, підтримував політику безмитного імпорту чавуну, зберігаючи, проте, при цьому безмитне ввезення і сільськогосподарської техніки¹⁶. Однак вже з 1870-х рр., з метою підтримки вітчизняної металургійної галузі, було запроваджено митний тариф на імпортовану землеробську техніку. Щодо розмірів мита, показовою тенденцією було його

¹⁵ Epp D. Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia. *Der Bote*. 1939. July, 13. P. 28

¹⁶ Анненков І. О. Розвиток сільськогосподарського машинобудування України (питання періодизації). *Історія науки і біографістика*. 2009. Вип. 1. С. 1-21.

поступальне зростання протягом останньої чверті XIX ст. у 9 разів – з 5 коп. до 45 коп. за пуд., що становило відповідно 14–21 % та 80–111 % вартості чавуну¹⁷. Зазначимо, що така ситуація негативно позначилася на становищі сільськогосподарського машинобудування у тих регіонах, де використовувалася імпортна сировина. Так, польський регіон, що донедавна обіймав провідні позиції, через це поступово втрачав конкурентоспроможність, вартість вітчизняного чавуну (до того ж, зважаючи на віддаленість металургійних осередків) у 2–3 рази перевищувала закордонну, у той час як частка мита щодо вартості імпортованих сільськогосподарських машин не перевищувала 20 %.¹⁸ Натомість для підприємств Півдня України, де на 1890-ті рр. сформувався потужний металургійний осередок, наявність сировинних ресурсів мінімізувала залежність виробників від імпортованого заліза та сприяла бурхливому розвитку машинобудування в цілому. На 1890 р. в одній Катеринославській губернії чавунно-ливарні заклади та заводи землеробських машин виробляли продукції на 1,204 млн руб, а у 1897 р. – вже на 120,744 млн руб.¹⁹

Розвиток металургійної та машинобудівної галузей у регіоні в свою чергу означив зміни у структурі та спеціалізації підприємств сільськогосподарського машинобудування. Частина заводчиків переорієнтовували виробничі потужності на забезпечення потреб перспективних суднобудівельної та залізничної галузей. За таких обставин виробництво сільськогосподарських машин не припинялося, проте виконувало другорядну роль у машинобудівній промисловості губернії. Показовою є історія французів-переселенців Вадонів, які у 1853 р. започаткували в Херсоні механічну майстерню, згодом реорганізували її у машинобудівний та чавуноливарний завод, а з 1895 р., після масштабної реконструкції та електрифікації, – у суднобудівний. Корабельня Вадонів швидко посіла провідне місце у металевому суднобудуванні міста. В Одесі «верф'яним магнатом» був німець Белліно-Фендеріх, підприємницька діяльність якого також розпочиналася у 1864 р. із ремонту та виготовлення с/г обладнання

¹⁷ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения : Труды Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков : Типо-литография Ю. М. Беркман, 1910. С. 22.

¹⁸ Ibid. С. 23.

¹⁹ Екатеринославская губерния. Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900. Ч. 1. С. 111.

та заснування найбільшого в Одесі чавунно-ливарного заводу. Вже на 1880-ті рр. тут вироблялося щорічно продукції на 200 тис., руб., що становило 2/3 чавунної продукції міста та 3/4 усієї Херсонської губернії. З 1875 р. власник започаткував виробництво парових суден, тож виробництво землеробських знарядь поступово відійшло на задній план²⁰.

Натомість значна частина підприємців, зважаючи на низку означених сприятливих факторів, зосередила зусилля саме на виробництві сільськогосподарських машин та нарощувала обсяги випуску продукції. Більш-менш заможні власники з метою зменшення собівартості продукції, намагалися забезпечити максимально самостійне виконання усіх ланок виробничого процесу, тож при заводах облаштовували різнопрофільні цехи. Приміром, відкритий у 1886 р. другий завод товариства «Лепп і Вальман» в с. Шенвізе Катеринославської губернії являв собою механічний і чавуноливарний завод з ливарним, токарним, ковальським, слюсарним, малярним і столярним цехами²¹. Це надалі (особливо з початку ХХ ст.) створило сприятливе підґрунтя для розширення видового асортименту продукції та отримання додаткових джерел прибутку, що мало неабияке значення в умовах кількісного зростання у регіоні підприємств-конкурентів. Багатопрофільний механічний завод братів А. і Л. Донських в Миколаєві Херсонської губернії, окрім землеробської техніки, виготовляв парові котли, кріпильні вироби, вали, осі тощо²².

Перехід до масового використання південноукраїнськими підприємцями вітчизняної сировини вже на початку 1880-х рр. означив зменшення собівартості землеробських машин та знарядь праці, а відтак призвів до здешевлення вітчизняної продукції на внутрішньому ринку. Так, середня вартість плуга у 1896 р. порівняно із 1882 р. знизилася з 56 до 43 руб., тобто на 13 %, вартість сівалки з 70 руб. до 37 руб., тобто майже удвічі. Вартість молотарки заводу «Лепп і Вальман» була на 1/3 дешевше, ніж

²⁰ Водотика Тетяна. Міське підприємництво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Як починали, вели та (не) втрачали бізнес. *Historians* [online]. 2017. 17 квітня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2161-tetyana-vodotika-miske-pidpriemnistvo-drugoji-polovini-khikh-pochatku-khkh-st-yak-pochinali-veli-ta-ne-vtrachali-biznes>

²¹ Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. *Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung*. 2012 С. 7. URL: <http://chor.square7.ch/wgusew1.pdf>

²² Крючков Ю. С. Братья Донские и их потомки. Николаев Издательство Ирины Гудым, 2009. С. 19,20,23.

закордонного аналогу фірми Еккерта та у 1,8 раза – фірми «Clayton & Shuttleworth»²³. Відтак місцевим виробникам вдалося розширити коло споживачів та відтіснити іноземну техніку (у сенсі масового споживання) на другий план.

Варто, проте, зазначити, що використання металу місцевого виробництва породжувало іншу проблему, а саме нарікання господарів щодо його низької якості²⁴. Приміром, бахмутський підприємець І.Єнін жалівся на різні «порчі й поломки», що траплялися зі жниваркою фірми «Лепп і Вальман»²⁵. Тож виробники завбачливо надавали додатковий комплект деталей із ковкого чавуну, запроваджували гарантійний термін експлуатації тощо. А при конструюванні дорогавартісних складних машин новітніх конструкцій, що вимагали використання високо-технологічних видів сталі та чавуну, місцеві заводчики все ж вдавалися до закупівлі закордонного металу або імпортували готові деталі. Приміром, на початку ХХ ст. місцеве виробництво удосконалених плугів («т. зв. «культурного типу») почасти не витримувало конкуренції з зарубіжними, позаяк основний постачальник необхідної високоякісної панцирної (тришарової) сталі, Дніпровський металургійний завод, не завжди гарантував високоякісний продукт. Тож власники вважали за краще купувати готові панцирні відвали для плугів за кордоном, особливо після скасування у 1909 р. мита на їхній імпорт²⁶.

Зниження на поч. ХХ ст. цін на чавун, залізо і сталь, що фактично зрівнялися із цінами у країнах-конкурентах з виготовлення сільськогосподарських машин (США, Німеччини, Англії тощо), сприяло подальшій інтенсифікації виробництва та використання техніки у південноукраїнському регіоні²⁷. До того ж, місцеві підприємства знаходилися у вигідному становищі, позаяк металургійні заводи регіону, орієнтовані на потреби залізничної промисловості, у пошуках нових каналів збуту почали налагоджувати випуск ринкових сортів заліза та сталі, що активно

²³ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 10.

²⁴ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды С. 27.

²⁵ Єнін І. О работе сенокосилки и жнеи Леппа и Вальмана. *Земледельческая газета*. 1884. С. 802-803.

²⁶ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 49.

²⁷ *Ibid.* С. 40

закуповувалися для машинобудування. Тож у такий спосіб виробники сільськогосподарських машин могли упроваджувати лояльну цінову політику, а техніка ставала ще доступнішою для господарів та сприяла подальшій механізації зернового виробництва.

Формування у південноукраїнському регіоні стратегічно важливих для загальнодержавної економіки галузей промисловості у свою чергу сприяло будівництву розгалуженої мережі залізничних шляхів, що, власне, також позитивно вплинуло на сільськогосподарське машинобудування. З одного боку, це значно полегшувало та здешевлювало процеси постачання на заводи сировини та палива із промислових районів, з іншого – сприяло оперативному насиченню внутрішнього ринку сільськогосподарською технікою місцевого виробництва з мінімальними часовими та фінансовими витратами. На середину 1890-х рр. в одній Катеринославській губернії нараховувалося 12 залізничних напрямів²⁸. Катерининська та Лозово-Севастопольська лінії, приміром, поєднувала губернію з причорноморським регіоном, Донецька Кам'яновугільна та Курсько-Харківська – зі східним регіоном губернії та губерніями Росії (Ростовом, Таганрогом тощо)²⁹. В Херсонській губернії була прокладена Південно-західна, Катерининська, Харківсько-Миколаївська, Фастівська лінії, а в Таврійській губернії існував лише Лозово-Севастополький залізничний напрям³⁰.

Відповідно, вже з 1880-х рр під час вибору місця для будівництва заводів розважливі власники, як правило, враховували фактор його наближеності до залізничних шляхів. Приміром, перший завод підприємців з династії Леппів-Вальманів у Хортиці був досить віддаленим (28 км) від залізничної Лозово-Севастопольської лінії, що призводило до значних накладних витрат щодо здійснення трансферу сировини та готової продукції.

²⁸ Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1895 г. СПб.: Тип. «Новое время», 1895. С. 316.

²⁹ Петлин Н. С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1893. Ч. 1. С. 183, с. 204.

³⁰ Петлин Н. С., Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Ч. 2. С. 137, 275.

Тому означений вище новий завод був споруджений у Шенвізе, що знаходилася усього за чверть кілометра від залізничної станції Олександрівськ³¹. Підприємства інших найбільших виробників сільськогосподарських машин – Дж. Грієвза, братів Р. і Т. Ельворті, І. Гена – також були розташовані неподалік важливих залізничних станцій у Олександрівську, Єлисаветграді, Одесі тощо. Більше того: іноді підприємці ініціювали та фінансували прокладання нових гілок повз власні заоди. Так, прокладання гілки Токмак – Молочна відбулося завдяки власнику крохмального заводу Вільмса, а невеликі залізничні гілки поблизу Олександрівська з'явилися зусиллями Леппів і Копів³².

Характерно, що на відміну від інших нових та перспективних галузей, понад 20 пореформених років виробництво сільськогосподарської техніки не користувалося протекціоністською підтримкою з боку держави. Запровадження у 1868 р. податку на імпорт машин не торкнулось сільськогосподарських, позаяк, за урядовим переконанням, високі темпи розвитку галузі не потребували такого роду втручання³³. Натомість підприємці-заводчики, обтяжені означеною вище високою вартістю привізної сировини, вимагали від влади встановлення мита на імпортованій сільськогосподарській реманенті і машини³⁴. Адже, як приклад, розмір мита при виробництві плуга середньою вагою 5 пуд. із завезеного металу становив до 2 руб. «Вітчизняний виробник... сплачує за залізо і чавун мито, а іноземець, який привезе цей метал у вигляді землеробської машини, від мита звільняється», – жалілися місцеві заводчики на високу собівартість своєї продукції, а відтак на неконкурентоспроможність з імпортованими аналогами³⁵.

На з'їзді російських власників машинобудівних підприємств у 1875 р. навіть лунали пропозиції щодо встановлення податку у розмірі 1,25 руб. з пуда для підтримки вітчизняного виробника, що

³¹ Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. С. 7, 13.

³² Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск : Днепропетров. нац. ун-т, 2009. С.304-305.

³³ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 7.

³⁴ Соболев М. Н.Таможенная политика России во второй половине XIX века: в 2 ч. Москва : РОССПЭН, 2012. Ч. 2. С. 170.

³⁵ Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на Юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России. Одесса : изд. Техн. бюро инж.-технол. Н. Мельникова, 1884. С. 328.

викликало хвилю невдоволення принаймні у споживачів³⁶. Міністр фінансів С.А. Грейг застерігав, що такі дії могли спричинити зростання цін на землеробські знаряддя і машини та «обтяжити наше сільське господарство, що навряд чи було б справедливим, особливо з огляду на зростаюче на західному ринку суперництво російським землеробським продуктам»³⁷. Відтак, уряд радше був зацікавлений у розвитку експортно-орієнтованого товарного землеробства, а не спрямованої на задоволення внутрішнього попиту галузі вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Тож процеси механізації зернового господарства та популяризація землеробських машин серед населення мали насамперед обслуговуючий характер та займали другорядне місце у державній політиці: «Порівняно незначні інтереси сільськогосподарського машинобудування не можуть прирівнюватися до мільярдних інтересів сільського господарства»³⁸.

А втім, безмитне постачання закордонної техніки відіграло позитивну роль у розвитку вітчизняного машинобудування. Це спонукало вітчизняних виробників до нарощування темпів виробництва та масового використання дешевшої вітчизняної сировини³⁹. Обґрунтовуючи доцільність обраної урядової позиції, сучасники-фахівці між іншим вказували, що безмитне ввезення сприяло створенню ремонтних майстерень, ознайомленню із перевагами та недоліками зарубіжної техніки відповідно до місцевих особливостей експлуатації. На думку А.Е. Яновського, вагомими перевагами вітчизняних виробників у конкурентному протистоянні виступали близькість виробництв до безпосередніх споживачів, обізнаність у регіональній специфіці господарства та пристосування машин до особливостей місцевого землеробства, доступність «безкоштовних зразків» у вигляді перманентно вдосконалюваних закордонних екземплярів тощо⁴⁰. Тож темпи та напрями розвитку сільськогосподарського машинобудування означувалися та підпорядковувалися відповідним процесам у

³⁶ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения... С. 1.

³⁷ Яновский А. Е. Машиностроение (статистич). Энциклопедический словарь / Брокгауз, Ф.А, Ефрон И.А.; под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1896. Т. 18а: Малолетство – Мейшагола. С. 833.

³⁸ Ibid. С. 833.

³⁹ Анненков И.О. Развитие сільськогосподарського машинобудування України (питання періодизації). С. 1-21.

⁴⁰ Яновский А.Е. Машиностроение (статистич). С. 833.

зерновому господарюванні на Півдні України. Саме незалежненість від штучної підтримки, саморегулювання та саморозвиток галузі за рахунок зростаючого внутрішнього попиту обумовлювали її усталеність та відносну відособленість від ринкових коливань⁴¹.

Певні поступки на користь підприємців уряд все ж здійснив, запровадивши у 1885 р. податкообкладання с/г машин у розмірі 50 коп. з пуда, а два роки потому підвищив до 70 коп. Зазначимо, що мито було на 10 коп. вищим, ніж на залізо і сталь, однак удвічі меншим, ніж на машини в цілому, що становило 1,40 руб. за пуд⁴². Відтак, порівняно невисокі митні тарифи не позначилися на обсягах ввезення іноземних сільськогосподарських машин, що пояснюється бурхливим розвитком екстенсивного землеробства у південно-українському регіоні, механізацією зернового виробництва та розширенням внутрішнього споживчого ринку. Проте скасування безмитного імпорту вочевидь прискорило темпи та обсяги виробництва вітчизняної сільгосптехніки: у 1894 р. в українських губерніях вироблялося близько 70% відповідної продукції Російській імперії⁴³. Провідні фахівці переконували, що розвиток південноукраїнського машинобудування та остаточне формування внутрішнього споживчого ринку у такий спосіб остаточно досягнули «рівня забезпеченості» від іноземної конкуренції. Тож у 1894 р. мито на закордонну продукцію знизили до 50 коп. за пуд⁴⁴.

Чергові зміни в урядовій митній політиці відбулися наприкінці XIX ст. З 1898 р. було встановлено податок у розмірі 75 коп. з пуда на імпорт тих видів сільськогосподарських машин, що масово вироблялася на вітчизняних підприємствах та, по суті, забезпечували основні господарчі потреби місцевих господарів. Натомість щодо новітньої складної техніки зберігалася безмитна торгівля⁴⁵. Цікаво, що локомотиви, що підпадали під оподаткування

⁴¹ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 8-9.

⁴² Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Типография И. А. Ефрона, 1896. С. 150.

⁴³ Войтюк Д. Г. Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні. *Дослідження з історії техніки* : зб. наук. пр. / Войтюк Д. Г., Кравчук В. І., Живолуп Г. І. ; за ред. Л. О. Гріффіна. Київ: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2002. Вип. 2. С. 82–83

⁴⁴ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 43.

⁴⁵ Ibid. С. 43.

звільнялися від нього за умови завезення у комплекті з молотарками⁴⁶.

Безмитне ввезення складної техніки мало неоднозначні наслідки для вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. З одного боку, через зростання валового обсягу виробництва, у 1911 р. періодичні видання вичували, що у недалекому майбутньому закордонна продукція буде цілковито витіснена з російських ринків⁴⁷. Однак більшість місцевих заводчиків, які отримували гарантовані прибутки від випуску «традиційної» продукції масового вжитку, не поспішали переорієнтовувати підприємства на виробництво високотехнологічних агротехнічних новинок. До того ж з урахуванням необхідності значних капіталовкладень, залучення кваліфікованих фахівців, порівняно обмеженого кола споживачів та при наявності неоподаткованої продукції зарубіжних конкурентів, це вочевидь виглядало нерентабельно, а відтак гальмувало розвиток галузі у світовому вимірі та сприяло розвитку імпорту⁴⁸.

2. Специфіка, характер і динаміка розвитку південноукраїнського сільськогосподарського машинобудування

Становлення фабричного виробництва сільськогосподарських машин у південноукраїнському регіоні активно розпочалося вже у перші пореформені роки. Характерно, що заводи поставали з нечисленних ремонтних майстерень та складів із землеробськими знаряддями праці та машинами закордонного виробництва, що існували тут ще з 1830-х – 1840-х рр. Вони були орієнтовані переважно на обслуговування потреб місцевих землевласників, які вже користувалися закордонною технікою, що, однак, не завжди відповідала місцевим умовам, була складною в експлуатації та часто ламалася. Так, у Катеринославській губернії одна з перших майстерень, що належала Ф.А. Заславському, виникла ще у 1835 р., де згодом власник налагодив виробництво землеробських знарядь праці. Незважаючи на зростання попиту серед місцевого населення

⁴⁶ Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на Юге России . С. 327.

⁴⁷ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Симферополь: типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. С. 29.

⁴⁸ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 43.

у пореформені роки, завод пропонував досить обмежений асортимент продукції (молотарки, віялки колоністського типу, соломорізки тощо), тож річний обіг навіть у 1880 р. не перевищував 50 тис. руб. Основний прибуток власникові приносив паровий млин, тож виробництво знарядь відіграло другорядне значення. Аналогічну спрямованість мав механічний заклад П.А. Ульмана, що діяв з 1860 р. та п задовольняв ремонтні потреби власного складу, однак додатково тут виробляли віялки, віялки-сортувальники та приводи загальною вартістю 15 тис. руб. на рік⁴⁹. Такі підприємства забезпечували стабільний добробут власникам, проте не відігравали знакової ролі у становленні сільськогосподарського машинобудування як окремої галузі.

Тим не менше, сам факт обізнаності господарів та виробників із закордонною землеробською технікою відіграв неабияку роль у становленні місцевого виробництва. Так як майстерні розпочинали справу з ремонту закордонних машин, то, відповідно, вони й слугували зразком для продукування власних. Їхні власники підлаштовували виробництво під потреби споживачів, формували «правильну» у маркетинговому сенсі пропозицію, тож з 1864 р. кількість закладів та обсяги виробництва з 2-ї пол. 1860-х рр. зростали. Поступово змінюючи й удосконалюючи закордонні або популярні місцеві знаряддя, заводчики адаптували їх до особливостей місцевого господарювання, виявляючи неабияку винахідливість. Часто чавунні деталі або робили масивнішими за закордонні зразки, або (за відсутності цехів) замінювали залізними та дерев'яними. У такий спосіб, попри певну незграбність та масивність виготовлених машин, виробникам вдавалося запобігти поломкам через «недбале поводження робітників» та корозії чавуну через кліматичні чинники або низьку якість. А це, у свою чергу, приваблювало потенційних споживачів та формувало довіру до вітчизняної продукції.

Характерною рисою підприємництва місцевих заводчиків була орієнтованість на врахування та забезпечення потреб та запитів широкого кола споживачів та розширення обсягів виробництва. Можна констатувати, що їм вдалося вирішити одну з нагальних проблем на шляху до становлення сільськогосподарського машинобудування у регіоні як окремої галузі: подолати упередженість місцевих господарів щодо вітчизняної продукції та

⁴⁹ Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение : (Из путевых заметок). Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1881. С. 86.

стереотипу сприйняття закордонного як якіснішого та кращого. Їм вдалося вистояти у конкурентній боротьбі з відомими варшавськими підприємствами («Лільпоп, Рау і Левенштейн», «Варшавська фабрика машин»), витіснити масове споживання закордонної техніки та налагодити внутрішній споживчий ринок у регіоні.

Переважаюча частина майстерень розпочинала з ремонту або виготовлення простих знарядь, що потребували столярних та ковальських навичок. Поступово вони почали випускати недорогі віялки та молотарки, плуги та борони, що досить швидко розкуповувалися місцевим населенням та спонукали власників до технічної та технологічної модернізації виробництва. Заводи укомплектовувалися дерево-та металообробними станками, на зміну ручній праці встановлювали кінні та парові двигуни, а також деякі намагалися облаштувати власні чавуноливарні цехи⁵⁰. Відповідно, зростали й обсяги виробництва, що на більшості заводів півдня України у 1910 р. сягали сотень тисяч руб. на рік⁵¹.

Зауважимо, що процес переходу до заводського виготовлення землеробської техніки, що супроводжувався формуванням розгалуженої мережі спеціалізованих закладів, був характерним лише для західних та південних губерній Росії. 60 % загальноросійських закладів зберігали кустарний характер виробництва та виготовляли усього 2 % продукції, на долю 10 % середніх підприємств припадало 45 % виготовлених машин, а 30 % розділили між собою малі та великі підприємства, які виробляли 53 % продукції (звісно, із лівовою часткою останніх).⁵² Якщо протягом першого пореформеного двадцятиріччя лідерство у сільськогосподарської техніки належало Царству Польському, то вже з 1870-х рр. осередок машинобудування переміщується на південь України. У Катеринославській, Таврійській, Херсонській

⁵⁰ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. С. 4-6.

⁵¹ Список фабрик и заводов России 1910 г. : по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов» ; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва [и другие] : издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К^о, [1910]. С. 1003-1013.

⁵² Сельскохозяйственные машины орудия: Приложение. Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат» / под ред. проф. Ю.С. Гамбарова, проф. В.Я. Железнова, проф. М.М. Ковалевского и др. 7-е изд. Москва: Изд. «Гранат», 1923. Т. 39: Симпатическая нервная система – Собаки. Приложения. С. 1.

губерніях спостерігається інтенсивний процес становлення розгалуженої мережі заводів та формування регіональних осередків – зокрема, т. зв. «олександрівського», «бердянського», «єлисаветградського» «одеського» тощо навколо провідних підприємств.

Вагомий внесок у становлення сільськогосподарського машинобудування у південноукраїнському належав німцям-менонітам, яким належали численні майстерні та заводи у німецьких поселеннях. Одним із регіональних осередків становлення галузі сільськогосподарського машинобудування стала Хортицька колонія, що вже на 1879 р. посіла третє місце серед населених пунктів Росії (після Варшави і Москви) за кількістю закладів із виробництва сільськогосподарських знарядь праці⁵³. Підприємцями – «початківцями» стали німці-колоністи П. Лепп, А. Коп, К. Гільденбрандт, Г. Нейфельд, які розпочинали свою діяльність із майстерень та поступово стали власниками найбільших підприємств регіону⁵⁴. Власним прикладом вони сприяли зростанню кількості заводів та розширенню ареалу їх розташування. Протягом наступних десятиліть нові заводи з'явилися у прилеглих колоніях і хуторах: Шенвізе (заводи «Лепп і Вальман», К. Гільдебранта), Кічкас (А.Я. Копа, К.К. Мартенса), Софіївці (Г.Д. Нейфельда), а також у с. Павлівка (Г.Г. Ремпеля), с. Гуляй-Поле (Я. Крагера, «Кернер і сини») тощо. Відповідно, розташування більшості підприємств сільськогосподарського машинобудування в сільській місцевості становило характерну ознаку розвитку галузі в Катеринославській губернії: на 1914 р. із 27 заводів у містах знаходилося лише 11⁵⁵.

Важливо, що німці-поселяни були постачальниками та популяризаторами дешевих удосконалених знарядь праці «колоністського типу» серед місцевого населення, що у свою чергу означило структуру та спрямованість виробництва сільськогосподарських машин у краї. Значна частина продукції виготовлялася виключно для місцевого споживача. Так, серійне

⁵³ Черняев В. В. Отдел земледельческих орудий и машин на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 г. Харьков : Тип. Губернского правления, 1888. С. 44.

⁵⁴ Фабрики, заводы и рудники. Справочная книга Екатеринославской губернии на 1903 г. / изд. Н. И. Гаврилов. Екатеринослав : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1903. С. 152-307.

⁵⁵ Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. Екатеринослав: издание Губ. тип., 1915. С. 500-502.

фабричне виробництво популярних у господарствах німців-поселян букерів, що поєднували у собі функції двох (плуга і рала⁵⁶), а то й трьох (ще сівалки) знарядь, здійснювалося виключно під потреби ґрунтообробки степової зони. Тут його іменували «царем полів», а серед херсонських господарів певний час притримувалися думки, що оранка букером була атрибутивною ознакою гарного господаря⁵⁷. «Всі почали купувати букери – трилемішні плуги олександрівських і хортицьких заводів. Майже кожний селянин купує букер, а економії – десятками», – звітували місцеві підприємці⁵⁸. Землеробів приваблювала в букерах простота в експлуатації та догляді, порівняно низька вартість та можливість скоротити усю посівну кампанію до 4–5 разів. Тому місцеві заводчики постійно опікувалися удосконаленням цього «варварського» (як його називали фахівці на сільськогосподарських виставках, протиставляючи «культурним» європейським плугам) знаряддя: регулюванням глибини оранки, якості сівалок тощо.

Непересічне значення у процесі тотальної механізації жнивних робіт у регіоні стало налагодження виробництва популярних у німецьких поселеннях жниварок – т. зв. «лобогрійок» на південноукраїнських підприємствах. Тож цілком логічним є те, що їхнє виробництво започаткували саме місцеві німецькі колоністи П. Лепп і А. Вальман у власній механічній майстерні у 1874 р. (с. Хортиця Катеринославської губернії)⁵⁹. Незважаючи на застарілу (з точки зору європейського аналогу жниварки Вуда) конструкцію, вони були якнайкраще адаптованими до місцевих кліматичних умов та без перебільшення виступали черговою «візиткою» сільськогосподарського машинобудування регіону. «Лобогрійки» відразу отримали надзвичайну популярність серед місцевих господарів та зберігали провідні позиції у регіоні протягом усього пореформеного періоду. До «секретів успіху» виконуючий обов'язки британського віцеконсула Грін відносив відсутність аналогів, адаптованість до місцевих умов, легкість та можливість використання якості тягової сили невеликих коней місцевих

⁵⁶ Плуг на півдні України використовувався лише для розорювання першого ґрунту під перший посів.

⁵⁷ Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. С. 303.

⁵⁸ 1891 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев / Деп. земледелия и сел. пром-сти. Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума, 1892. Ч. 3: Общий обзор года. С. 110.

⁵⁹ Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. С. 7.

порід⁶⁰. Ці фактори значною мірою сприяли розширенню кола споживачів за рахунок дрібних сільськогосподарських виробників. У 1894 р. на 42 машинобудівних підприємствах Півдня України було випущено майже 29 тис. жниварок⁶¹. У 1908 р. у регіоні було вироблено вже 40 тис. машин загальною вартістю понад 5 млн руб., що становило 96 % загальноросійського виробництва⁶². О. Ярошко, описуючи один із найбільших у регіоні каховський ярмарок, відзначав, що «лобогрійки», попри їх посилене виробництво у регіоні, «розбиралися щорічно усі нарозхват»⁶³.

Дійсно, специфіка південноукраїнського сільськогосподарського машинобудування полягала у тому, що і виробництво, і споживання «лобогрійок» було орієнтоване виключно на внутрішні регіональні потреби, адже вони були непристосованими до господарських умов інших українських губерній. Натомість ареал їх застосування дещо розширився за рахунок переселенців з південних губерній Росії, які у 1910 р. зі складів Переселенського управління придбали 3,7 тис., у 1912 р. – 4,7 тис. «лобогрійок» через «значну до них звичку»⁶⁴. Така шалена популярність спонукала закордонні заводи (Адріанс Платт в США, Леніг в Німеччині) до випуску лобогрійок, однак через вітчизняну конкуренцію та локальну обмеженість збуту ці заходи не мали успіху.

Безперечно, становлення галузі сільськогосподарського машинобудування на півдні України виступало складовою розвитку загальноросійського машинобудування. За офіційною статистикою, протягом першої пореформеної чверті кількість закладів, що виробляли сільськогосподарські машини (включаючи дрібні і кустарні) у Росії, зросла у сім разів із наступною динамікою: 1862 р. – 64 підприємств, 1871 р. – 112, у 1876 р. – 203, 1879 – 340,

⁶⁰ Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Київ, 2018. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. С. 125; Лиман І., Константінова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієв. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. С. 18.

⁶¹ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 32.

⁶² Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года в г. Екатеринослав. Ч. 2. С. 184.

⁶³ Ярошко А. А. Рабочий вопрос на Юге: Его прошедшее, настоящее и будущее. С. 28.

⁶⁴ Хроника. Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления за 1912 год. *Вопросы колонизации. Периодический сборник.* № 14 / под ред. Г. Чиркина и Н Гаврилова. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский книжный магазин «Учебное Дело», 1914. С. 266–267.

1885 – 435, 1888 р. – 453⁶⁵. Водночас на 1875/1876 р. у південноукраїнському регіоні було зафіксовано тільки 14 заводів (вочевидь без урахування майстерень-заводів): 9 – в Херсонській губернії, в Катеринославській та 1 – в Таврійській, тобто 7% від загальноросійських⁶⁶. Натомість протягом наступної чверті століття у регіоні спостерігалось як кількісне зростання виробничих закладів, так і нарощування виробничих потужностей та обсягів випуску продукції, що значно перевищували середні показники по Росії. Навіть за заниженими даними офіційної статистики (без урахування дрібних та кустарних підприємств) виробництво сільськогосподарських машин зросло принаймні у 12 разів. Невеличкі майстерні з примітивними інструментами перетворювалися на великі заводи з новітнім устаткуванням. На Всеросійському торговельно-промисловому з'їзді у Нижньому Новгороді у 1893 р. Дж. Грієвз констатував, що кількість заводів у регіоні зростала «як гриби»⁶⁷.

За даними офіційної статистики, на Півдні Росії в 1888 році було вироблено сільськогосподарських машин на 1,5 млн. руб., що становило 1/3 загальноросійського виробництва⁶⁸. Натомість за А. Яновським, вже на початку 1880-х років виробництво сільськогосподарських машин досягло в Росії 8–9 млн. руб. на рік.⁶⁹ Слід зауважити, що показники офіційної статистики дійсно були значно нижчими за реальні. Вочевидь це було пов'язано із недосконалою системою ведення обліку як самих машинобудівних підприємств, так і виробленої продукції. Почасти поза увагою залишалось кустарне виробництво, майстерні чи склади з налагодженим виробництвом, які відігравали у регіоні вагомий роль. До того ж, самі заводчики, за свідченням Дж. Грієвза, з метою мінімізації податкообкладання та запобігання конкуренції, часто приховували реальні прибутки, а відтак занижували показники обігу продукції.

⁶⁵ *Складено за:* Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Сборник сведений по Департаменту земледелия и сельской промышленности / М-во гос. имуществ. Санкт-Петербург, 1879. Вып. 1. С. 49; Яновский А.Е. Машиностроение (статистич). С. 833-835; Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. С. 235

⁶⁶ Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Вып. 1. С. 51.

⁶⁷ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения С. 28.

⁶⁸ Живи и помни: История меннонитских колоний Екатеринославщины: Монография / С. Бобилева, О. Безносова, А. Безносов, Н. Венгер, В. Клец, И. Толстых. Днепропетровск: Оксамит-текст, 2006. С. 187.

⁶⁹ Яновский А.Е. Машиностроение (статистич). С. 834.

Тим не менше, навіть за офіційними даними очевидно, що темпи зростання сільськогосподарського машинобудування на Україні були більш інтенсивними за загальноросійські. Якщо у Росії виробництво зросло удвічі, то на Півдні України – майже учетверо; на 1880-ті рр. на Південь припадало 1/3 загальноросійського виробництва, а на 1890-ті рр. – вже понад 2/3 (рис. 1).

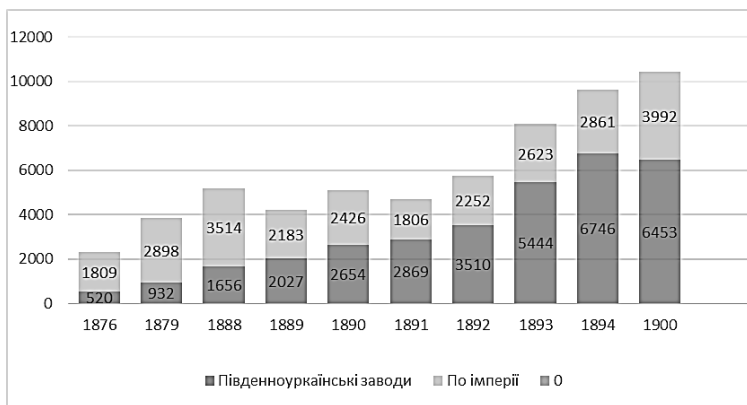

Рис. 1. Виробництво сільськогосподарських машин на півдні України та в Росії, тис. руб.⁷⁰

На 1899 р. із 207 спеціалізованих заводів Росії 87, тобто понад 2/5, розташовувалося у південноукраїнських губерніях⁷¹. За даними деяких дослідників, у 1894 р тут вироблялося понад 70 % продукції Росії⁷². Дійсно, виробничі обсяги підприємств невпинно зростали. За свідченням самих заводчиків, у 1891 р. на 42 місцевих заводах Півдня було вироблено 30 тис. плугів і 13,5 тис жниварок (понад 4 тис. тільки на заводі Дж. Грієвза), а вартість вироблених

⁷⁰ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 29; Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Сборник сведений по Департаменту земледелия и сельской промышленности / М-во гос. имуществ. Санкт-Петербург, 1881. Вып. 3. С. 158-159.

⁷¹ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург : А. С. Суворин, 1899. Т. 1. Стб. 492, 495, 496.

⁷² Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение М.: Изд-во С.А. Фалькинера, 1920. С. 10; Федотов Н. Д. Сельскохозяйственное машиностроение и индустриализация СССР. С. 144.

сільськогосподарських машин становила 3 млн. руб. а вже через 3 роки потому зросла до 8 млн руб.⁷³

Відтак, вже наприкінці XIX ст. південноукраїнські заводи стали гегемонами у забезпеченні землеробських господарств регіону сільськогосподарським інвентарем. Розроблені місцевими виробниками типи машин – зокрема, плугів та лобогрійок, якнайкраще відповідали умовам місцевого господарювання, тож протягом багатьох років попит на вітчизняну продукцію перевищував пропозицію. Вислів «Учора – бідний коваль, сьогодні – багатий фабрикант» був формулою розвитку південноукраїнського машинобудування у 1880-ті – 1890-ті рр.⁷⁴

На 1910 р. на півдні України знаходилося принаймні 80 (із 276 загальноросійських) підприємств, що займалися виготовленням та ремонтом сільськогосподарських знарядь. Розбіжності у кількісних показниках пов'язані насамперед із тим, що власники часто поєднували різні види виробництва, тому статисти деякі підприємства відносили до категорії машинобудівних, ливарних тощо. З них майже 42 % були у Катеринославській губернії, 33 % – у Херсонській і 25 % – Таврійській. Порівняльний аналіз динаміки розвитку галузі на прикладі Катеринославської губернії протягом 1903-1910 рр. дає наступне. Загальна кількість заводів у регіоні зросла на ¼. Натомість виробничі потужності динамічно зростали: обсяг виробленої продукції на 21 заводах збільшився майже удвічі – на 95 %, а кількість робітників – лише на 38 %, що свідчить про машинізацію самих підприємств⁷⁵.

Початок XX ст. позначився подальшою механізацією землеробства, що знаходило прояв у зростанні попиту на заводську техніку та водночас розширенні спектру споживчого інтересу аграріїв щодо модернізованої сільськогосподарської техніки. Протягом 1900–1913 рр. обсяги виробництва зросли у 5 разів,

⁷³ Живи и помни: История меннонитских колоний Екатеринославщины с. 187; Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 28.

⁷⁴ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 28.

⁷⁵ *Підрах. за:* Фабрики, заводы и рудники. Справочная книга Екатеринославской губернии на 1903 г. / изд. Н. И. Гаврилов. Екатеринослав : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1903. С. 186-189, 206-211, 234-235, 267-268; 280-281, 306-307; Список фабрик и заводов России 1910 г.: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов»; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва [и другие] : издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К°, [1910]. С. 277-280, с. 322-325, 1003-1013

імпорту – учетверо, а використання «складних» удосконалених машин – принаймні утричі. Приріст вартості останніх наближався до приросту вартості промислового обладнання⁷⁶. Зазначимо, що здебільшого місцеві виробники дотримувалися «традиційних» засадах підприємництва. Тож характерними рисами передреволюційного сільськогосподарського машинобудування виступали: обмежена номенклатура (30–40 найменувань) за величезної кількості видів однотипних сільськогосподарських машин і знарядь простих конструкцій, орієнтація запиту внутрішнього ринку, відсутність спеціалізації підприємств тощо (рис. 2).

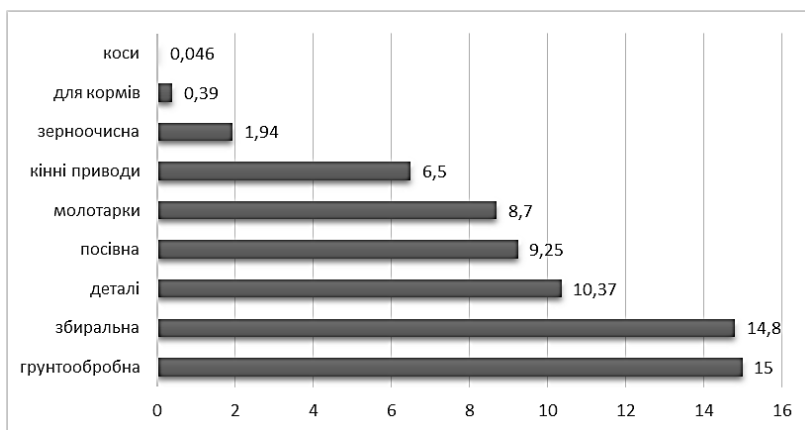

Рис. 2. Виробництво сільськогосподарських знарядь праці та машин у Росії у 1913 р., млн руб.⁷⁷

Переважна більшість машин та знарядь праці, зазначених у діаграмі 2, виготовлялася, як і раніше, на південноукраїнських заводах, тож регіон продовжував зберігати лідерство у обсягах виробництва та використання сільськогосподарських машин. Для порівняння: у тому ж 1913 р. році на 177 саме підприємствах Півдня України вироблялося 61,3 % загальної кількості с/г машин Росії на

⁷⁶ Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. С. 310.

⁷⁷ Федотов Н. Д. Сельскохозяйственное машиностроение и индустриализация СССР. С. 140.

суму 41 млн руб., у тому числі 85 % сівалок, 60 % жаток, 57 % плугів⁷⁸.

Варто, однак, зазначити, що на великих підприємствах здійснювалися спроби упровадження власних оригінальних розробок та вдосконалених імпортованих моделей. Так, у 1877 р. брати Ельворті розпочали масове виробництво власне сконструйованої розкидної сівалки «Імперія», а у 1888 р. – першої в Російській імперії рядкової сівалки «Росія», які на виставці в Нижньому Новгороді отримали найвищу нагороду – право додавати до маркування продукції державний герб імперії⁷⁹. Спроекований і виготовлений на заводі І. Гена в Одесі «новоросійський», або відомий серед господарів як «генівський» плуг колоністського типу випускався з незначними змінами низкою підприємств в Західній Європі. На заводі Фендеріха в Одесі розпочалося виробництво локомотивів, на підприємстві Бургардта в Єлисаветграді – газових двигунів. До 1914 р. українські фахівці впритул підійшли до створення серійних моделей тракторів. Так, два трактори з двигунами типу «Дон-Карлос» були виготовлені на заводі Г. Шредера в Гальбштадті Таврійської губернії. На заводі Товариства А.Я. Копа в с. Кічкас на Катеринославщині у 1914 р. випустили трактор потужністю у 35 к. с., однак з початком війни завод припинив роботу над машиною⁸⁰.

3. Співіснування місцевої та закордонної продукції на внутрішньому ринку: специфіка взаємодії

Відмінною рисою сільськогосподарських машин, що випускалися в Україні, була їхня придатність лише до гужового способу передавання енергії. І. Анненков вважає, що технічний рівень вітчизняних сільгоспмашин відставав від зарубіжних, що «значною мірою відбивалося на культурі землеробства в Україні і

⁷⁸ Войтюк Д. Г. Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні. С. 83-84; Федотов Н. Д. Сельскохозяйственное машиностроение и индустриализация СССР. С. 144.

⁷⁹ История фабрик и заводов: «Красная Звезда» / авт. колл. Безтака П. М., Линовиченко С. С., Портнов Д. З. Днепропетровск : Изд. «Промінь», 1974. С. 119.

⁸⁰ Лупаренко Г. В. Створення перших тракторів в Російській імперії. *Історія науки і техніки у вищих навчальних закладах України* : зб. наук. праць: за матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Харків, 13–14 квітня 2006 р.) / упоряд. Л. М. Бесов, М. В. Зозуля, І. М. Криленко. Харків: НТУ «ХП», 2007. С. 197; Єфіфанова Н. В. Віхи історії тракторобудування України. *Вісник Нац. ун-ту «ХП»*: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. Харків: НТУ «ХП». 2011. № 30. С. 109.

конкурентоспроможності виробленої на її теренах техніки»⁸¹. Тож спробуємо дослідити це питання.

Як вже зазначалося, перші спроби використання землеробських машин, привезених з-за кордону, спостерігалися з 2-ї пол. XIX ст. у поміщицьких господарствах. Поодинокі заможні власники виявляли інтерес до європейських «новинок» та намагалися запровадити їх використання у власних маєтках, що, однак, нерідко закінчувалося невдало. Цікаво, що перші американські жнивварки Мак-Корміка потрапили до Росії ще в середині XIX ст., через 10 років після апробації на батьківщині. Першим вітчизняним покупцем американських жнивварок Мак-Корміка у 1855 р. став херсонський поміщик К.К.Гербель, який придбав на Паризькій виставці три екземпляри вартістю 850 франків за штуку⁸². Однак значного розповсюдження у регіоні вони не набули: власники, попри купівлю десятків одиниць дорогої техніки, не застосовували їх через часті поломки, недотримання правил експлуатації, відсутність майстрів, достатньо міцних коней у якості тяглової сили тощо⁸³.

Проведення реформи 1861 р., логічним наслідком якої стала капіталізація виробничих відносин та формування вільнонайманого робочого ринку, лише посилює переконання господарів у необхідності машинізації землеробства як панацеї вирішення проблеми нестачі робочих рук. Це пояснює величезний ажіотаж у 1861–1862 рр. на імпорт машин, що за один окремих місяць міг сягати 775,8 тис. руб. або 887,5 тис. руб. Проте поступово попит значно знизився, тож за 7 місяців 1863 р. було ввезено продукції лише на 145 тис. руб.⁸⁴. Це стало наслідком як змін у поміщицькому землеволодінні в цілому, так і глибокого розчарування господарів у новітніх машинах, що почасти так і залишалися в сараях, та сприяло формуванню стереотипно упередженого ставлення до сільськогосподарської техніки.

З іншого боку, постачання до південноукраїнського регіону закордонних екземплярів сприяло формуванню усталеного господарського інтересу до сільськогосподарських машин, що слугували зразком для власного виробництва дещо удосконаленої

⁸¹ Анненков І. О. Розвиток сільськогосподарського машинобудування України (питання періодизації). С. 1-21.

⁸² Ефимов С. История развития зерновых (хлебных) уборочных машин. *История техники*. Москва-Ленинград: ОНТИ, 1937. Вып. 6. С. 58.

⁸³ Ibid. С. 60.

⁸⁴ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды . С. 4.

щодо умов місцевого господарювання техніки. Систематичне надходження новітніх зразків техніки закордонного виробництва, незважаючи на розмах місцевого машинобудування, зберігало свою актуальність та практичну значущість протягом усього пореформеного періоду. По-перше, у такий спосіб заможні господарі залучали до зернового виробництва технологічні «новинки» та сприяли їх популяризації серед населення, що підвищувало рівень землеробської культури у краї. З іншого боку, практичне використання дозволяло з'ясувати переваги та недоліки певних моделей, що вдало врахували місцеві заводчики у виробництві вітчизняної продукції. Така апробація відіграла важливу роль у формуванні характеру та напрямів розвитку місцевого сільськогосподарського машинобудування. Нагадаємо, що найбільші підприємці півдня України розпочинали свою діяльність саме у якості представників зарубіжних підприємств-виробників сільськогосподарських машин та у подальшому, паралельно із виготовленням власної продукції, реалізовували й закордонну. Так, вихідці з Південної Англії, власники величезного підприємства у Єлисаветграді брати Ельворті, які попередньо здобули досвід роботи в інженерній та промисловій галузях (Роберт – у США, Томас – у Румунії), спочатку займалися імпортуванням сільгоспмашин з Англії та Німеччини, їх ремонтним обслуговуванням та конструюванням машин із імпортованих деталей⁸⁵. А англієць Джон Едвард Грівсз, власник одного з найбільших заводів у Бердянську, підприємницьку діяльність розпочав як представник британської компанії «Clayton & Shuttleworth», що спеціалізувалася на виготовленні популярних у регіоні молотарок та парових двигунів⁸⁶.

Характерно, що прекрасно обізнані щодо споживчого потенціалу південноукраїнського регіону провідні закордонні виробники налагодили тут маркетингову мережу представництв, брали участь у місцевих виставках, конкурсах тощо. Протягом перших пореформених десятиліть серед місцевих господарів найбільшою популярністю користувалася техніка англійських та німецьких заводів, що на 1875 р. складала понад 9/10 загальної кількості імпорту. Проте тут варто зазначити наступне: імпорт із США, що

⁸⁵ Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. С. 18.

⁸⁶ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Симферополь : типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. С. 29.

офіційно становив менше 1%, де-факто був вищим, оскільки здійснювався через тих же європейських агентів⁸⁷.

Як вже зазначалося, обсяги внутрішнього виробництва сільськогосподарської техніки на півдні України, забезпечені гарантованим регіональним споживчим попитом, невпинно зростали. Натомість обсяги імпорту вирізнялися характерними для ринкових відносин коливаннями та значною мірою залежали від поточного зернового виробництва певного року (рис. 3).

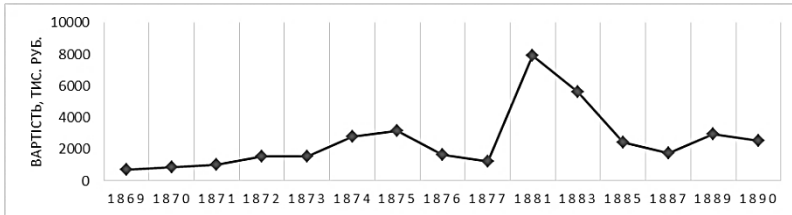

Рис. 3. Імпорт сільськогосподарських машин до Росії⁸⁸

Так, після майже чотириразового зростання імпорту машин, що спостерігався протягом 1869–1875 рр., наступні два роки позначилися тимчасовим скороченням (понад 1,5 млн. руб), спричиненим падінням закупівельних цін на зернові культури, а відтак – зменшенням попиту на машини. Крім того, інтенсивність закупівель залежала від коливань валютного курсу: приміром, попит на дорогавартісні локомотиви та парові молотарки у 1877 р. знизився через здорожчання 1 фунту стерлінгів (що прирівнювався до 10,50 руб.) порівняно з минулим роком на понад 28%. Це спонукало місцевих господарів, які, по суті, були забезпечені необхідним вітчизняним устаткуванням, відкласти придбання закордонних машин «до кращих часів», а власників складів через

⁸⁷ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. С. 17-18.

⁸⁸ Склад. за: Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. С.15; Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Издание 2-е, исправленное и дополненное. С.-Петербург : Типография И. А. Ефрона, 1896. С. 151.; Яновский А.Е. Машиностроение (статистич). С. 835.

нерозпродану минулорічну продукцію зменшувати обсяги нових замовлень⁸⁹.

Чергова хвиля скорочення валового обсягу імпортованої техніки, що спостерігалася у 1883 р., два роки потому знову змінилася зростанням: у 1885 р. було завезено 490 тис. пуд., у 1888 р. – 506 тис., у 1893 р – 722 тис., у 1894 р – 991 тис., у 1895 р. – 939 тис. пуд. сільськогосподарських машин і знарядь⁹⁰.

Незважаючи на ситуативні коливання, протягом 1880-х рр. внутрішнє виробництво сільськогосподарської техніки в Росії перевищувало імпорт приблизно у 1,6 рази та відповідало йому за темпами розвитку. Тож можемо стверджувати, що обсяги та інтенсивність розвитку с/г машинобудування на півдні України значно перевищували ринкову пропозицію⁹¹. Протягом наступного десятиліття місцеве підприємництво здійснювало детермінуючий вплив (проте не зводило нанівець) на обсяги та структуру імпортованої продукції. Водночас невинне зростання споживчого попиту (як щодо кількості, так щодо видового асортименту машин) серед місцевих аграріїв та пожвавлення механізації зернового виробництва у південноукраїнських господарствах означували порівняно високі показники і виробництва, і ввезення останньої, обумовлюючи таким чином сприятливу кон'юнктуру для вітчизняного та закордонного виробництва на внутрішньому ринку. Співвідношення між загальною вартістю виготовлених та ввезених машин в Росії протягом 1890 – 1910 рр. не зазнало значних змін, балансує у межах відповідно 1,5:1.

З початку ХХ ст. імпорт сільськогосподарської техніки, відповідно до внутрішнього попиту, продовжував невинно зростати. Місцеві підприємці, які налагодили виробництво у 1880-1890-х рр., продовжували випуск «традиційного» видового асортименту продукції, що приносила гарантовані прибутки через популярність серед широких кіл південноукраїнських господарів. Більш гнучкими та маркетингово обізнаними в умовах закордонної конкуренції виступили лише поодинокі великі власники, які намагалися конструювати технічні «новинки» та реагувати на зміни

⁸⁹ Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. С. 20.

⁹⁰ У 1893-1895 рр. ще додатково щорічно завозили понад 200 тис. локомотивів при складних молотарках (прим. авт. – Ч. Н.); Яновский А.Е. Машиностроение (статистич). С. 835.

⁹¹ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 37.

у вподобаннях більш вибагливих споживачів. На півдні України це були заводи братів Ельворті, Дж. Грієвза тощо. Адже серед місцевих господарів все більшим попитом користувалися якісно «нові» машини складних конструкцій, що вироблялися за кордоном та забезпечували відповідність експортно-орієнтованого зернового виробництва зростаючим вимогам світового ринку. Відтак, закордонні виробники зберігали свої позиції на ринку Півдня України через пропозицію перманентно покращених і модифікованих зразків⁹². Як і раніше, вони привертали увагу заможних землевласників-підприємців, які купували нову техніку, а стару нерідко перепродували менш заможним господарям.

Провідною тенденцією початку ХХ ст. серед місцевих господарів було зростання інтересу до американської техніки: молотарок, самоскидальних жаток, кукурудзяних машин та знарядь тощо; її питома вага у господарствах Півдня України постійно зростала⁹³. Загалом на 1913 р. 2/3 машин імпортувалося з Німеччини та США (34 % та 32 % відповідно), лише 18 % з Англії та 16 % з інших країн⁹⁴.

Протягом 1898–1909 рр. до Росії було імпортовано простих та складних с/г знарядь на суму 251,229 млн. руб., у середньому на 23 млн щорічно⁹⁵. Загалом за 11 років імпорт машин та знарядь праці збільшився у 5 разів. У 1909 р. та 1910 рр. спостерігалось різке зростання кількості ввезеної продукції – майже удвічі, коли було ввезено на понад 42 млн. руб., а ще на третину – у 1912 р, коли було зафіксовано найвищий показник⁹⁶ (рис. 4).

⁹² Калагеорги Н. Экскурсия на реку Молочную. Опыт сельскохозяйственного и экономического исследования южнорусских хозяйств русских землевладельцев-меннонитов и колонистов и лютеран. Санкт-Петербург : Изд-во В. Ф. Демакова, 1878. С. 93.

⁹³ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года Ч. 2. С. 136.

⁹⁴ Сельскохозяйственные машины и орудия. Приложения. С. 1.

⁹⁵ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года Ч. 2. С. 132.

⁹⁶ Ibid. Ч.2. С. 132.

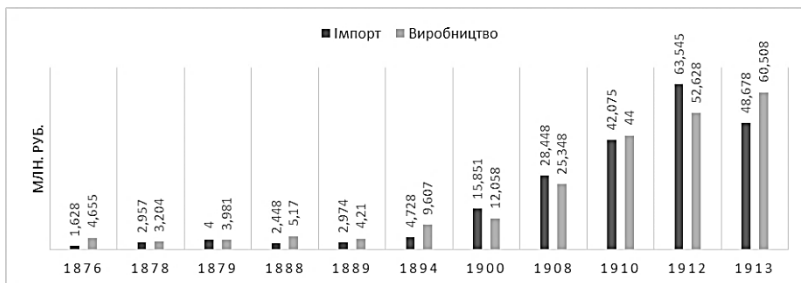

Рис. 4. Співвідношення російського виробництва та імпорту сільськогосподарських машин⁹⁷

При збереженні співвідношення вартості виготовленої в Росії та імпортованої у 1908 р. продукції у розмірі 1,5:1, споживчий попит (згідно показників загальної вартості імпорту) з 1900 по 1908 р. зріс утричі. Цікаво, що на 1913 р. 1/3 загальної кількості сільськогосподарських машин та знарядь (і вироблених, й імпортованих) використовувалися 9 південними губерніями Росії. З них імпорт становив 44 %, техніка місцевого виробництва – 41 %, інших губерній – 15 %.⁹⁸

До ХХ ст. місцевим підприємствам вдалося налагодити забезпечення південноукраїнських господарів загальноновживаною та популярною технікою. Однак удосконалення системи землеробства, вирощування, збирання та обробки зернових культур відповідно до зростаючих запитів світового ринку, сприяли зростанню попиту на удосконалену техніку та її видове різноманіття. Не надто затребувані ще два десятиліття тому сінокосарки, снопов'язалки, кінні граблі, самоскидальні жниварки, сіноворушилки становили в 1909 р. половину (20 млн руб.) усього імпорту⁹⁹. Тож структура імпорту сільськогосподарських машин формувалася та видозмінювалася залежно від попиту провідних господарств, відображаючи тим самим напрями, які необхідно було розвивати у вітчизняному машинобудуванні. У 1900 р. із загальної суми імпорту

⁹⁷ *Склад. за: Сельскохозяйственные машины и орудия. Приложения. С. 2; Вовкотруб Ю. М. Сельскохозяйственные машины та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України. С. 250; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. С. 238.*

⁹⁸ *Сельскохозяйственные машины и орудия. Приложения. С. 2.*

⁹⁹ *Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения С. 44.*

на складні молотарки, локомотиви й двигуни припадало 2/5, на збиральні машини (жниварки, сінокосарки, снопов'язалки) – понад 1/5, на ґрунтообробні знаряддя західноєвропейського «культурного» зразка (плуги Сакка, Рамсона, Еккерта) – до 1/5¹⁰⁰. При цьому кількісний імпорт плугів загалом залишався незмінним, позаяк вітчизняні заводчики досягли значних успіхів у виробництві як колоністських та селянських плугів, так і аналогів популярних західноєвропейських закордонних, що були оптимально адаптовані до місцевих умов ґрунтообробки. У 1908 р. було завезено плугів на 4,280 млн руб., тоді як вироблено на підприємствах Росії на 40 % більше (7,138 млн. руб.)¹⁰¹. До того ж, нагадаємо, що беззаперечним лідером залишався одеський завод І. Гена, де щорічно виробляли близько 100 тис. плугів колоністського типу, що становило принаймні ¼ загальноросійського обсягу. Отже, виробництво вітчизняних плугів цілком задовольняло попит споживачів, а імпорт пояснювався суб'єктивними смаками споживачів та, частково, кращою якістю металевих деталей певних моделей.

Південь України вирізнявся з-поміж інших губерній розповсюдженою практикою використання сівалок у місцевих господарствах. Якщо протягом перших пореформених років поодинокі поміщики застосовували імпортні зразки, то у подальшому зростання популярності серед широких мас населення призвело до масового виробництва цих простих та недорогих знарядь праці на місцевих підприємствах. Вітчизняні рядкові, або «селянські» сівалки посіли друге місце з виробництва с/г знарядь у південноукраїнському регіоні: на 1908 р. було випущено 76 тис., а імпорт був на 42 % нижчим. Зазначимо, що різке зростання імпорту у 1909 р. слугувало, скоріш за все, закономірною реакцією на зростання попиту, аніж конкурентною пропозицією.

Як відомо, молотарки на рівні зі жниварками користувалися великою популярністю у регіонах ринкового хліборобства. Тож обрана на початковому етапі місцевими власниками стратегія виробництва максимально адаптованих до регіональних умов господарювання машин дала свої позитивні плоди. На Південь України припадало виготовлення 39 % молотарок Європейської

¹⁰⁰ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года Ч. 2. С. 132.

¹⁰¹ Ibid. Ч. 2. С. 134.

Росії та 79 % з-поміж українських губерній¹⁰². Однак в умовах європеїзації ринку, зміни ринкової кон'юнктури, вітчизняні виробники виявилися невідповідними до появи удосконалених закордонних молотарок у великих власників. Досить влучною метафорою змалював ситуацію Л.Б. Кафенгаузен: попит на молотарки «кардинально змінив свою зовнішність, у той час як внутрішнє виробництво зросло тільки у якісному сенсі»¹⁰³. Тож імпорт простих молотарок залишався незмінним через насиченням внутрішнього ринку продукцією місцевих заводів, що на 1908 р. утричі перевищувала закордонну. Натомість землеробські господарства усе інтенсивніше поповнювалися паровими молотарками: у 1900 р. порівняно із 1898 р. імпорт зріс у'ятеро, а протягом 1-ї декади ХХ ст. – ще у 1,5 рази¹⁰⁴. Зазначимо, що до ХХ ст. вони використовувалися переважно у великих господарствах, тому у регіонах з домінуванням дрібних (селянських або колоністських) господарств, як-то у Бердянському повіті, їх було небагато. Це пояснює низьку ініціативу місцевих виробників щодо налагодження випуску даної продукції на власних заводах. Відомо, що невеликі партії парових молотарок американського типу намагалися налагодити на заводах Ельворті.

Аналогічно спостерігалось значне зростання споживчого інтересу – майже удесятеро – до закордонних автоматизованих жниварок та сінокосарок, а також локомотивів. Протягом 1892–1898 рр. останніх до Росії було ввезено у середньому 193 тис. пудів на суму 1,494 млн руб.¹⁰⁵. Локомотиви були представлені на вітчизняних виставках, однак їх виробництво було обмеженим, як вже зазначалося, через обмежений попит. За 1908 р. у Росії було сконструйовано 238 локомотивів загальною вартістю 669 тис. руб., а ввезено у 8 разів більше¹⁰⁶. На півдні України вони у незначній кількості виготовлялися на заводі «Белліно-Фендеріх» в Одесі, тож залишалися неконкурентноспроможними у протистоянні із багатотисячними випусками закордонних підприємств. Натомість протягом першої декади ХХ ст. попит на оподатковані локомотиви

¹⁰² Півдрах. за: Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года Ч. 2. С. 163

¹⁰³ Ibid. Ч. 2. С. 161.

¹⁰⁴ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 35.

¹⁰⁵ Ibid. С. 35.

¹⁰⁶ Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. С. 52.

зріс на 206% (1,789 млн. до 5,486 млн. руб.), а на складні неоподатковані – взагалі та 3 000%! (з 0,598 млн. до 18, 193 млн.)¹⁰⁷

Якщо ввезення складної техніки, яка майже не вироблялася на місцевих заводах, було цілком виправданим, то збільшення у 30 разів обсягів ввезення простих у конструюванні борон викликала принаймні подив¹⁰⁸. Дійсно, місцеві заводчики не займалися масовим випуском борон, тоді як імпорт становив більш як 1,5 млн на рік. Тогочасні фахівці дорікали місцевим підприємцям у відсутності маркетингової гнучкості, недбалості та неухважності, рутині тощо¹⁰⁹. «Є підстави побоюватися, – писав В.В. Черняєв, – як би наше сільськогосподарське машинобудування не постраждало, коли раптово побачить себе не відповідним щодо поступово зростаючих вимог споживача»¹¹⁰. Тож технічні «новинки» провідних європейських виробників, що здобувала популярність у місцевих господарів, мали стати черговим стимулом для налагодження виробництва на місцевих підприємствах із «традиційними» незначними удосконаленнями.

ВИСНОВКИ

На півдні України через збільшення рентабельності сільського господарства склались сприятливі умови для сільськогосподарського машинобудування. Швидка товаризація та капіталізація зернового господарства, розширення внутрішнього і зовнішнього ринків зумовило зростання попиту серед поміщиків і селян-підприємців на сільськогосподарську техніку та використання нових, більш досконалих знарядь виробництва. Вторинний, або скоріше похідний характер зумовив спрямованість галузі на задоволення потреб екстенсивного ринкового зернового господарства, що у свою чергу гарантувало наявність усталених ринків збуту продукції. Нестача робочих рук для виконання сезонних польових робіт та їх дорожнеча слугували потужним спонукальним чинником для механізації господарювання у регіоні, а відтак – зростання попиту на різні види землеробських машин.

Процес формування у південноукраїнському регіоні розгалуженої мережі підприємств, становлення регіональних

¹⁰⁷ Ibid. С. 43.

¹⁰⁸ Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года. Ч. 2. С. 134.

¹⁰⁹ Ibid. Ч. 2. С. 134.

¹¹⁰ Ibid. Ч. 2. С. 187.

осередків та, нарешті, здобуття провідних позицій у сільськогосподарському машинобудуванні найбільш інтенсивно відбувся протягом 1870–1890-х рр. Окрім означених соціально-економічних чинників, цьому сприяла наявність розвиненої залізничної інфраструктури та налагодження зручного й економного трансферу для отримання сировини та розповсюдження у межах регіону виготовленої продукції. Неабияке значення для конкурентоспроможності вітчизняного виробництва мало існування на півдні України металургійних заводів, що дозволило знизити собівартість продукції, відтіснити закордонних конкурентів та розширити споживчий ринок.

Динамічне зростання внутрішнього попиту на сільськогосподарську техніку, що спостерігалось у регіоні протягом усього пореформеного періоду, задовольнялося та забезпечувалося за рахунок формування на півдні України потужної мережі майстерень та підприємств із виготовлення сільськогосподарських машин та знарядь праці. Їхніми власниками здебільшого були місцеві німці-колоністи, прекрасно обізнані зі специфікою степового господарювання, які займалися удосконаленням існуючої закордонної та місцевої техніки відповідно до господарських запитів споживачів. Саме налагодження взаємно обумовленого локального товарообігу сільськогосподарських машин, із гарантованим у такий спосіб споживчим ринком та якісно обґрунтованою, відповідною до господарських потреб пропозицією, виступало тим вагомим чинником, що дозволило підприємства регіону зберігати першість у виробництві сільськогосподарської техніки.

Імпортування сільськогосподарської техніки відіграло вагому роль у розвитку вітчизняного машинобудування протягом усього пореформеного періоду. Далеко не характерне для ринкових відносин «мирне» співіснування на внутрішньому споживчому ринку півдня України місцевої та імпортної продукції складало вельми цікаву специфічну рису розвитку галузі. Наявність усталеного попиту на вітчизняну продукцію, що якнайкраще відповідала особливостям степового землеробства, мінімізувала конкурентне протистояння із закордонною продукцією. Місцеве виробництво було спрямоване на широкі споживчі кола, а закордонне забезпечувало зразками для подальшого господарського розповсюдження, ужитку та подальшого налагодження випуску на підприємствах регіону.

АНОТАЦІЯ

Досліджується специфіка становлення та розвитку сільсько-господарського машинобудування як самостійної підприємницької галузі у південноукраїнському регіоні. З'ясовано чинники, що сприяли зростанню обсягів виробництва та питомої ваги галузі у господарському розвитку регіону та російському сільсько-господарському машинобудуванні в цілому. Встановлено залежність напрямів, характеру та структури виробництва від потреб ринкового зернового господарства. Обґрунтовано тезу, що асортимент продукції та спеціалізація заводів сільськогосподарської техніки півдня України були орієнтовані насамперед на задоволення внутрішнього (суто регіонального) споживчого ринку. Визначено, що існування розгалуженої мережі залізниць та металургійних заводів у регіоні уможливили його перетворення на провідний осередок виробництва сільськогосподарської техніки. Простежено динаміку розвитку підприємств та обсягів виробництва сільськогосподарського машинобудування, рівень використання продукції у господарствах регіону. Здійснено порівняльну характеристику обсягів виготовлення та імпорту продукції. Увагу сфокусовано на проблемі конкурентоспроможності місцевих підприємств галузі та збереженні провідних позицій на внутрішньому ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. 1891 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев / Деп. земледелия и сел. пром-сти. Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1892. Ч. 3: Общий обзор года. 154 с.
2. Анненков І. О. Розвиток сільськогосподарського машинобудування України (питання періодизації). *Історія науки і біографістика*. 2009. Вип. 1. С. 1–21. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-1/09_annenkov.pdf (дата звернення 15.04.2021).
3. Артоболевский И., Благодравов А. Очерки истории техники в России (1861–1917). Москва: Наука, 1975. 397 с.
4. Берегова Н. П. Из истории сельскохозяйственных машин. *Механизация и электрификация сельского хозяйства*. 1990. № 12. С. 54–55.
5. Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с.
6. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Между конгрегацией, кланом

и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск : Днепропетров. нац. ун-т, 2009. 696 с.

7. Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Симферополь : Типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. 97 с.

8. Вовкотруб Ю. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (2-га половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 249–252.

9. Водотика Тетяна. Міське підприємництво другої половини XIX – початку XX ст. Як починали, вели та (не) втрачали бізнес. *Histor!ans* [online]. 2017. 17 квітня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2161-tetyana-vodotika-miske-pidpriemnitstvo-drugoji-polovini-khikh-pochatku-khkh-st-yak-pochinali-veli-ta-ne-vtrachali-biznes> (дата звернення: 12.04.2021).

10. Войтюк Д. Г. Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні. *Дослідження з історії техніки* : зб. наук. пр. / Войтюк Д. Г., Кравчук В. І., Живолуп Г. І. ; за ред. Л. О. Гріффіна. Київ: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2002. Вип. 2. С. 81–86.

11. Воронцов В. П. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1892.

12. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург: А. С. Суворин, 1899. Т. 1.

13. Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. *Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung*. 2012 С. 1–60. URL: <http://chor.square7.ch/wgusew1.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).

14. Екатеринославская губерния. Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: Изд-во губернского статистического комитета, 1899. Вип. 1. 407 с.

15. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. Екатеринослав : издание Губ. тип., 1915. 541 с.

16. Енин И. О работе сенокосилки и жнеи Леппа и Вальмана. *Земледельческая газета*. 1884. С. 802–803.

17. Єпіфанова Н. В. Віхи історії тракторобудування України. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»*: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. Харків: НТУ «ХПІ».

2011. № 30. С. 107-113. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/15001> (дата звернення: 12.04.2021).

18. Ефимов С. История развития зерновых (хлебных) уборочных машин. *История техники*. Москва-Ленинград: ОНТИ, 1937. Вып. 6. С. 17–65.

19. Живи и помни: История меннонитских колоний Екатеринославщины: Монография / С. Бобилева, О. Безносова, А. Безносов, Н. Венгер, В. Клец, И. Толстых. Днепропетровск: Оксамит-текст, 2006. 378 с.

20. Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение М.: Изд-во С.А. Фалькинера, 1920. 164 с.

21. История фабрик и заводов: «Красная Звезда» / авт. колл. Безтака П. М., Линовиченко С. С., Портнов Д. З. Днепропетровск : Изд. «Промінь», 1974. 125 с.

22. Калагеорги Н. Экскурсия на реку Молочную. Опыт сельскохозяйственного и экономического исследования южнорусских хозяйств русских землевладельцев– меннонитов и колонистов и лютеран. Санкт-Петербург: Изд-во В. Ф. Демакова, 1878. 105 с.

23. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. *Аграрный вопрос: сборник статей*. Москва: Издательство «Беседа», 1907. Т. 2. С. 442–628.

24. Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения : Труды Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков: Типо-литография Ю. М. Беркман, 1910. 60 с.

25. Крючков Ю. С. Братья Донские и их потомки. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 60 с.

26. Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Київ, 2018. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. 630 с.

27. Лиман І., Константінова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. 200 с.

28. Литощенко Л. Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков: Типография и литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. Вып. 1: О таможенных пошлинах на сельскохозяйственные машины и орудия. С. 80–99.

29. Лупаренко Г. В. Створення перших тракторів в Російській імперії. *Історія науки і техніки у вищих навчальних закладах України* : зб. наук. праць: за матер. Всеукр. наук.-метод. конф.

(Харків, 13–14 квітня 2006 р.) / упоряд. Л. М. Бесов, М. В. Зозуля, І. М. Криленко. Харків: НТУ «ХПІ», 2007. С. 192–200.

30. Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на Юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России : С прил. «Фабричного устава» [инж.-технол. В. Рюмина]. Одесса : изд. Техн. бюро инж.-технол. Н. Мельникова, 1884. 598 с.

31. Петлин Н. С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Санкт-Петербург: Типография В. Киришбаума, 1893. Ч. 1. 648 с.

32. Петлин Н. С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Санкт-Петербург: Типография В. Киришбаума, 1893. Ч. 2. 448 с.

33. Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Сборник сведений по Департаменту земледелия и сельской промышленности / М-во гос. имуществ. Санкт-Петербург, 1879. Вып. 1. 183 с.

34. Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Сборник сведений по Департаменту земледелия и сельской промышленности / М-во гос. имуществ. Санкт-Петербург, 1881. Вып. 3. 385+ 179 с.

35. Сельскохозяйственные машины и орудия: Приложение. *Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат»* / под ред. проф. Ю. С. Гамбарова, проф. В. Я. , проф. М. М. Ковалевского и др. 7-е изд. Москва: Изд. «Гранат», 1923. Т. 39: Симпатическая нервная система – Собаки. 664+64 с.

36. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века: в 2 ч. Москва : РОССПЭН, 2012. Ч. 2. 463 с.

37. Список фабрик и заводов России 1910 г.: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов»; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва [и другие] : издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К°, [1910]. 1034 с.

38. Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. 308 с.

39. Фабрики, заводы и рудники. Справочная книга Екатеринославской губернии на 1903 г. / изд. Н. И. Гаврилов. Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1903. 404 с.

40. Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1896. 636 с.

41. Федотов Н. Д. Сельскохозяйственное машиностроение и индустриализация СССР. *Плановое хозяйство*. 1928. № 2. С. 133–154.

42. Хроника. Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления за 1912 год. *Вопросы колонизации. Периодический сборник*. № 14 / под ред. Г. Чиркина и Н. Гаврилова. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский книжный магазин «Учебное Дело», 1914. С. 254–281.

43. Черняев В. В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1879. 37 с.

44. Черняев В. В. Отдел земледельческих орудий и машин на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 г. Харьков : Тип. Губернского правления, 1888. 48 с.

45. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение : (Из путевых заметок). Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1881. 103 с.

46. Шаховской Н. В. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. М. : Тип. И.Д. Сытина, 1896. 253 с.

47. Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года в г. Екатеринослав / изд. Екатеринослав. Губерн. Земства / под общ. ред. А. Ф. Родзевича-Белевича. Екатеринослав : Типо-Цинкография Густава Берса, 1912.

48. Яновский А. Е. Машиностроение (статистич). *Энциклопедический словарь* / Брокгауз, Ф.А, Ефрон И.А.; под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1896. Т. 18а: Малолетство – Мейшагола. С. 833–835.

49. Ярошко А. А. Рабочий вопрос на Юге: Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1894. 217 с.

50. Ярошко А. А. Роль сельскохозяйственной машины на Юге в связи с рабочим вопросом: Докл. д. чл. А.А. Ярошко в заседании 7 янв. 1894 г. Москва: Товарищество скоропеч. А. А. Левенсон, 1894. 26 с.

51. Epp D. Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia. *Der Bote*. 1939. July, 13. P. 1–80.

Information about the author:

Chernikova Nataliia Semenivna,

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral Student at the Department of Eastern European History

Oles Honchar Dnipro National University

72, Naharin ave., Dnipro, 49010, Ukraine